

Florin **DICTIONARUL LIMBII ROMÂNE,** VASILESCU **ÎNTRĂ TRADIȚIE** **ȘI MODERNITATE**

Marile opere lexicografice academice au fost inițiate într-o epocă în care privirile intelectualilor români se îndreptau cu speranță și admirație spre arhetipul esențial, țăranul român, deținător al poveștilor și posesor al cunoașterii esențiale. Nu întâmplător discursul de recepție în Academia Română al unui mare scriitor s-a numit „Omagiu țăranului român”. În prefața la dicționarul său, *Etymologicum Magnum Romaniae*, B.-P. Hasdeu sublinia necesitatea ca știința limbii să urmărească „cu stăruință evoluțiunea vorbei nu într-o seamă de capete alese, nu în individualitatea cutare sau cutare, nu în cercuri sociale restrânse, ci tocmai în popor mai pe sus de toate...”. Preocupat în permanență de frumusețea și bogăția spiritualității române, Hasdeu adăuga: „...dicționarul nu va avea în vedere numai limba română literară de astăzi, ci mai ales limba cea veche și graiul actual al poporului”. Se poate spune că direcția pe care a instituit-o Hasdeu a influențat în mod decisiv lucrările academice ulterioare, dând chipul dicționarului academic așa cum l-am moștenit. Referindu-se la importanța citatelor pentru înțelegerea sensurilor și a nuanțelor celor mai fine ale acestora, lingvistul român aprecia valoarea operei lexicografice a lui Littré, care „este nu numai un registru de consultat, ci până la un punct o carte de lectură. Orice mare dicționar ar trebui să fie cartea de lectură cea mai răspândită, cea mai atrăgătoare, căci acolo și numai acolo se află deplinul «cunoaște-te pe tine însuși» al unei națiuni”.

Consultând dicționarul lui Hasdeu, ca de altfel și alte dicționare academice ulterioare, rămânem cu senzația, extrem de pregnantă, a unei lucrări suficiente sieși, împărțită între două tendințe contrare – una spre exterior, care provine din condiția explicativă și normativă a dicționarului, și una spre interior, care provine din idealul de carte de lectură. Cu alte cuvinte, pe de o parte furnizează material pentru contexte exterioare lucrării înseși, pe de altă parte extrage din literatură contexte pentru cuvintele definite.

Primul nivel de abordare al dicționarului academic este acela în care consultăm un text pentru a înțelege alt text. Aceasta este orientarea spre exterior. Cel de-al doilea nivel este cel de carte de lectură și se manifestă spre sine însuși, dar trimite, în același timp, spre un corpus de texte. De la Peirce încoace, în studiile de semiotică textuală, se face distincția între conceptele de „dicționar al unui text” și „enciclopedie a textului”. Conceptul de „enciclopedie” ține seama și de posibilele condiții de întrebuințare a cuvintelor unei limbi oarecare. Exemplul pe care îl dă U. Eco discutând aceste chestiuni¹ este, întâmplător, mult mai edificator pentru limba română. Astfel, lexemului „balenă” îi putem adăuga sensul figurat, cu conotații ironice și depreciative, de „femeie foarte grasă și neglijentă cu ținuta sa”. În felul acesta reiese foarte clar importanța competenței enciclopedice pentru dicționar, importanță care provine, în accepțiunea lui Eco, din „constanța statistică” a datelor culturale acceptate din punct de vedere social. Pentru oricine consultă *Dicționarul limbii române* este clar că acesta reflectă atât abordarea „tip dicționar”, cu accentul pus pe analiza componentială a cuvântului, cât și abordarea „tip enciclopedie”, cu accentul pus pe co-text, deci pe condițiile de enunțare. Rezultat astfel că, într-un mod oarecum surprinzător, autorii dicționarului academic vechi au practicat un soi de pragmatică *avant la lettre*. Când descriu nuanțele ironice sau peiorative ale unui cuvânt sau explică pe larg circumstanțele în care un cuvânt oarecare are un anumit sens, ei fac, de fapt, o cercetare care se învecinează cu pragmatica. Este o anticipare genială a vechilor lexicografi, lingvistica modernă descoperind ulterior că pentru a-și dovedi utilitatea, analiza semică trebuie să se ocupe nu numai de conținutul unităților lexicale, ci și de conținutul unor segmente de enunț mai dezvoltate și de efectele de sens, deci de semnificațiile legate de un anumit context sau de o anumită situație de discurs.

Revenind la cele două abordări ale dicționarului academic, de instrument explicativ și carte de lectură, semnalăm situații în care cea de-a doua ipostază suplunește inexistența celei dintâi. Numai astfel se poate explica, de exemplu, prezența în *Dicționarul Academiei* al lui S. Pușcariu a cuvântului *ciupăcel*, înregistrat „cu sens neclar” și fără definiție. Se dau contextele, ambele citate din balade haiducești care au văzut lumina tiparului în *Materialuri folkloristice*: „Cine-mi rămânea / Un Turc *ciupăcel*, / Al dracului mititel / Se teme Giurgiul de el” și „Dar în ceia ce era? / Este un Turc mărunțel, / Fratele lui *Ciupăgel*, / Se teme Giurgiul de el”.

Fiind vorba de două balade diferite, pare că avem a face cu o formulă preluată mecanic și care a devenit formulă ritmică. Lipsa definiției ar fi exclus acest cuvânt din lista de cuvinte a unui dicționar explicativ de uz curent.

Această condiție de „carte de lectură” a dicționarului academic, care prezintă virtualități ale limbii întruchipate, face din lucrarea lexicografică și o carte de reflexie, unde enunțurile lexicografice făcute asupra cuvintelor și contextelor invită cititorul să devină conștient de relația sa, ca utilizator de limbă, cu memoria culturală a neamului din care face parte. Dicționarul academic își propune să înregistreze cuvintele de circulație generală, terminologia populară, regională și arhaismele atestate, creațiile interne și împrumuturile neologice, termenii tehnico-științifici, cuvintele de argou, vorbirea familiară și stilul beletristic, creații

ile lexicale personale. Lingviștii admit că dicționarul este un mod de a reflecta schimbările care au loc în societate. În acest sens este concludentă observația lui A. Meillet, după care orice vocabular exprimă, de fapt, o civilizație.

În același timp, dicționarul trebuie conformat astfel încât să corespundă și statutului de lucrare lingvistică în care, pentru ilustrarea analizelor sale, redactorul are nevoie de exemple în număr mare, care să facă dovada pertinentei și realismului analizelor sale. Prin caracterul său normativ, dicționarul susține nevoia cititorului de a descoperi că modul de alcătuire a discursului nu se face la întâmplare – se păstrează nealterată marca autorului, chiar dacă acesta este obligat să-și manifeste originalitatea între niște limite uneori destul de stricte. Rolul lexicografului este acela de a veghea la respectarea coerenței lingvistice și a exactității filologice a lucrării. În general, munca sa se desfășoară sub semnul conștiinței că publicul cărui îi este destinat dicționarul este alcătuit mai degrabă din studenți și cercetători de orientare literară și filologică, având exigența unui dicționar cuprinzător al limbii moderne.

Sursele de documentare lexicografică și bibliografică sunt texte literare și tehnice, glosare regionale și cuvântări ale unor profesori de la sat, ziare cotidiene și săptămânale. În cazul alegerii citatelor, principiul autorității a fost în general acceptat (avându-se în vedere, când nu prima criteriul istoric, o anumită limpezime a stilului și valoarea literară). Acolo unde nu existau surse, nu s-a absolutizat principiul filologic, căci se atestau cuvinte care, chiar fără exemple consacrate, au fost incluse în lista de cuvinte. În același timp, din respect pentru potențialul limbii, s-au trecut în dicționarul academic multe cuvinte care ridicau probleme, asociindu-se citatului indicația „(Cu sens neprecizat, probabil)” sau chiar „(Cu sens neprecizat)”, așa cum am arătat mai sus.

Cu ajutorul contextelor, autorii dicționarului nu au urmărit doar să demonstreze existența sensurilor înregistrate la un moment dat, ci și să înfățișeze cuvintele și sensurile „în evoluția lor istorică”. Toate citatele sunt destinate pentru a arăta vechimea și extensiunea geografică a cuvintelor înregistrate, precum și stilurile în care apar. Izvoarele folosite sunt organizate cronologic, începând cu textele vechi și terminând cu textele populare. În principiu, contextele ilustrative ar fi trebuit reduse la volumul strict necesar pentru înțelegerea sensului cuvintelor.

Izvoarele introduse în *Dicționarul limbii române* încearcă să reprezinte cât mai armonios și pe cât se poate de complet toate epocile scrisului românesc, toate stilurile și toate regiunile. Ca dicționar general, el înregistrează toate cuvintele în limba literară generală și în limbajul artistic, în vorbirea populară și regională. Au dreptul să figureze în dicționarul academic și termenii care au pătruns sau manifestă tendința de a pătrunde în limba literară, în limbajul literar artistic și popular, dacă apar în cel puțin două stiluri diferite ale limbii, existență justificată de izvoare². Fără a folosi întregul material adunat, autorii dicționarului academic s-au străduit să recompună sistematic, cu ajutorul izvoarelor, viața complexă a cuvintelor și a sensurilor, lucru posibil datorită înmulțirii considerabile a acestor izvoare.

La mai bine de o sută de ani de la apariția primelor variante ale dicționarului academic (cele ale lui Laurian și Massim, Hasdeu), redactarea dicționarului academic s-a încheiat. Conform planurilor Academiei, se are în vedere reluarea volumelor apărute sub conducerea lui Sextil Pușcariu, pentru completarea listei de cuvinte și aducerea la zi a informațiilor. Culegerea, pe parcursul alcătuirii dicționarului, a unui mare volum de texte, va compensa lipsurile provenite din neîncrederea unor lexicografi care, de-a lungul timpului, au neglijat sau chiar au refuzat să introducă în lista de cuvinte termeni care prezentau dificultăți. Se pot înlătura astfel eventualele „viduri de atestare” din istoria unui cuvânt. În același timp, se cere discutată relația computerului cu dicționarul și condiția de „carte de lectură” a acestuia din urmă. Însuși conceptul de „carte” se cere nuanțat, în contextul în care *blog*-urile par astăzi o sursă destul de importantă pentru studierea relației, uneori extrem de agitate, pe care o are limba cu viața. Trebuie avută în vedere și existența a nenumărate posturi de radio și televiziune particulare, precum și a Internetului, cu mare influență asupra limbii vorbite. Aceste surse nu pot fi ignorate și pare că ancheta *in vivo* asupra limbii vorbite nu mai este o dificultate. Munca lingvistului devine mai dificilă. El trebuie să își folosească în permanență cunoștințele și simțul limbii pentru a decela creațiile artificiale, efemere, de cele care își câștigă dreptul de existență în vocabularul actual. Cercetătorul nu se mai află în condiția avantajoasă a relației cu textul scris, el trebuie să evedențieze adevărul lingvistic în evoluție printr-o permanentă raportare la normă.

Computerul poate ajuta lexicograful să înlătore unele dificultăți ale muncii sale, dar ridică probleme care evidențiază din nou necesitatea rigorii analizei lexicografice, ce trebuie organizată după un plan foarte bine structurat, menit să țină seama de tipologia, structura și țintele dicționarului. Pentru moment, lexicografia pare a se afla într-o etapă în care munca artizanală tradițională și metodele de tratare documentară și informatică conlucrează la alcătuirea dicționarului. Dacă ar fi să facem comparație cu un alt mare dicționar, *Dicționarul limbii române* se află în acest moment în faza „semiautomată” în care se afla *Lé Tresor de la Langue Française* acum aproape zece ani.

Un paradox al dicționarului care pune accentul pe citate este faptul că, deși destinat unui public deținând esențialul din limba comună, având deci cunoașterea lingvistică necesară, dicționarul conține numeroase exemple anume pentru cuvintele cele mai frecvente. În același timp, o cantitate mare de exemple mărește durata de redactare a lucrării lexicografice. Deci numărul mare de citate la cuvintele frecvente îl privează practic pe cititorul care cunoaște sensurile acestor cuvinte de informația privind cuvintele mai rare. Or, în direcția acestora din urmă dicționarul ar trebui să-și manifeste pregnant rolul normativ. În același timp, viteza în care se desfășoară lucrurile în societatea modernă nu mai permite să ne așteptăm ca cititorul să refacă munca de abstractizare pe care a practicat-o lexicograful cu ajutorul exemplelor. Ceea ce, din punctul de vedere al modului cum circulă informația, această manieră lexicografică este redundantă și solicită mult timp.

Pe de altă parte, abundența citatelor este justificată, din punct de vedere istoric, de determinarea perioadelor de continuitate și ruptură în utilizarea unui cuvânt. Este de așteptat ca un lexem care apare la fiecare treizeci de ani să nu prezinte rupturi în istoria utilizării sale. Acesta este unul din aspectele pe care l-am avut în vedere la alcătuirea bazei de texte de la Institutul de Lingvistică din București.

În același timp, lexicografii de azi sunt tentați să abandoneze tipul vechi de abordare a dicționarului de tip academic, ceea ce poate fi explicat prin istoricul lexicografiei din România: autori renumiți la vremea lor, precum Tiktin, Șăineanu, Scriban, Candrea ș.a., nu au reușit să facă școală. În acest fel, presiunea așteptărilor publicului, care s-ar mai fi disipat prin existența unor dicționare românești explicative valoroase (așa cum există în Franța *Larousse*, *Robert* ș.a.) se concentrează asupra *Dicționarului limbii române* și a *DEX*-ului. Un alt fapt important îl reprezintă evaluarea impactului pe care civilizația țărănească îl mai are asupra societății române și a măsurii în care ar trebui să se faciliteze accesul neologismelor în dicționarul academic. Prin urmare, în condițiile vieții moderne, redactorii dicționarului academic se așteaptă ca o parte din eforturile lor să se transfere de la obligațiile legate de multitudinea citatelor și a surselor populare spre susținerea valențelor explicative ale dicționarului. Un dicționar în care se controlează mai strict proliferarea citatelor și se mărește considerabil lista de cuvinte pare mai în pas cu vremurile noi, cu atât mai mult cu cât apariția dicționarilor electronice nu mai acordă redactorului timp să aștepte evoluția cuvintelor în uz, punând tot mai strict accentul pe componenta socială a dicționarului ca vector de cultură. Deci dicționarul academic ar trebui să-și lărgescă aria publicului, printr-o formulă mai suplă și mai ușor accesibilă (numărul celor care posedă cele peste treizeci de volume ale *Dicționarului limbii române* este foarte mic). Prin existența diverselor instrumente informatice și a motoarelor de căutare, acest deziderat pare să devină posibil. Un alt obiectiv este apariția unor serii noi ale dicționarului academic la intervale de timp mai scurte.

Redactorii *Dicționarului limbii române* speră ca noua ediție a dicționarului academic să găsească echilibrul între cele două tendințe de care vorbeam în debutul acestui text: cum condiția de „carte de lectură”, pregnantă la începuturile dicționarului academic, s-a estompat și în prezent citatele susțin doar validitatea definițiilor, mai utilă pentru cultura română ni se pare o formulă a dicționarului care să simplifice normele de redactare și, prin lista de cuvinte, să permită cititorului accesul la valorile civilizației române, facilitând înțelegerea schimbărilor care au loc în viața colectivității.

NOTE

¹ U. Eco, *Lector in fabula*, Editura Univers, București, 1991, p. 39. „*Balenă* poate fi dezambiguizat ca pește sau mamifer, potrivit selecției contextuale care presupune ocurența sa în două clase distincte de co-texte, una referindu-se la discursuri antice (Biblia, basme, bestiarii medievale), cealaltă referindu-se la discursuri «moderne» (datate după Cuvier)”.

² M. Seche, *Schiță de istoriografie a lexicografiei române*, Editura Științifică, București, 1969, vol. II, p. 75.